

ПУБЛІКАЦІЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

УДК 930.253:82-6]:929Грушевський«1915/1916»

С. М. КІРЖАЄВ*

НЕВІДОМІ ЛИСТИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ТА Ф. К. ВОВКА ДО В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (1915–1916 рр.)

Публікуються листи видатних діячів української науки М. С. Грушевського та Ф. К. Вовка до В. І. Вернадського 1915–1916 рр., що зберігаються в Архіві Російської академії наук (м. Москва), але досі були неатрибутовані. Висвітлюються нюанси спілкування у розв'язанні справи покращення долі висланого до міст Симбірська і Казані М. С. Грушевського, а також інших засланців із Галичини.

Ключові слова: М. С. Грушевський; Ф. К. Вовк; В. І. Вернадський; Симбірськ; Казань; заслання; українське питання в Росії.

Листування двох визначних особистостей, учених і організаторів науки із світовим ім'ям Володимира Івановича Вернадського (1863–1945) і Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) в останні роки стало відоме не лише фахівцям, а й широкому загалу¹. Зафіксована навіть точна дата їхнього особистого знайомства (у листі В. І. Вернадського до дружини Наталії Єгорівни) – 27 березня 1914 р. у Петербурзі². Зустріч була пов'язана із справами, насамперед політичними, – їх поєднали пошуки шляхів розв'язання українського питання в Росії, а у цьому контексті – завдання конституційно-демократичної партії як можливої сили для допомоги українському відродженню.

І хоча стосунки В. І. Вернадського і М. С. Грушевського ніколи не були товариськими (проте завжди відповідальними і основаними на

* *Кіржаєв Сергій Миколайович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м. Київ).

взаємоповазі), а періоди активного листування недовгими, кожна знахідка нових джерел щодо цих взаємин не лише збагачує епістолярну спадщину поважних академіків, а й додає нюанси до їхніх біографій, розширює нашу уяву щодо психології відносин, конкретизує гіпотези і припущення або ж ставить нові запитання.

Так сталося, що у «безмірній» скарбниці В. І. Вернадського – його архіві³ – серед неатрибутованих під час упорядкування листів невизначених кореспондентів віднайшлися ще 3 невідомих загалу автографи М. С. Грушевського. Це – листи з літа 1916 р. із Казані та одна невеличка листівка від серпня 1917 р., що фіксує контакти М. С. Грушевського з В. І. Вернадським після повернення історика до Києва навесні 1917 р. Два перших заповнюють лакуну вже опублікованого епістолярного спілкування вчених 1916 р., додають нюанси до останніх місяців життя історика в Казані, встановлюють третю адресу його перебування у цьому місті. Листи розширюють джерельну базу щодо участі російських наукових кіл у спробах посприяти пом'якшенню долі М. С. Грушевського⁴, якого у грудні 1914 р. заарештували у Києві, звинуватили в австрофільстві і причетності до Легіону Українських січових стрільців та заслали до Симбірська, а потім до Казані.

Спільна тема – доля М. С. Грушевського – об'єднує з попередніми і невідомий лист антрополога й етнолога Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918) до В. І. Вернадського від 22 жовтня 1915 р. Оригінал-автограф зберігся у згаданій вище справі разом із додатком – копією з листа М. С. Грушевського до невизначеної особи. Важливо, що це перший знайдений лист Ф. К. Вовка до Володимира Івановича, а відомі листи академіка вже оприлюднені друком⁵.

В. І. Вернадський, за його ж згадкою, познайомився з Ф. К. Вовком у 1889–1890 рр., коли працював у Парижі, втім в опублікованому листуванні з дружиною Наталією Єгорівною за ці роки академік жодного разу про нього не згадує. Можна припустити, що активне спілкування почалося після повернення Володимира Івановича в 1911 р. із Москви до Петербурга, де від кінця 1905 р. мешкав Федір Кіндратович, який був хранителем Російського музею, викладав в університеті і Вільній вищій школі ім. Лесгафта, був головою Російського антропологічного товариства, діячем української громади. В. І. Вернадський високо оцінював науковий рівень ученого і запросив Ф. К. Вовка до Києва для роботи в Комісії з організації Української академії наук влітку 1918 р. Коли останній помер у дорозі до Києва⁶, академік щиро сумував і пізніше цікавився долею родини видатного антрополога.

Лист Ф. К. Вовка, хоча за часом написання більш ранній, подаємо за листами М. С. Грушевського, бо цей документ розширює інформацію щодо участі В. І. Вернадського і Ф. К. Вовка у долі Михайла Сергійовича під час переслідування останнього російською владою.

Нижче подаємо листи мовою оригіналу, зі збереженням авторського стилю та мінімальним наближенням до норм сучасної пунктуації і правопису. Скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Публікація супроводжується оментарями, в яких подано пояснення подій, слів іншомовного походження, а також здійснено ідентифікацію персоналій та географічних назв.

¹ Лист В. І. Вернадського до М. С. Грушевського від 30 грудня 1915 р. див. у: Ссылка М. С. Грушевского / подгот. П. Елецкий // Минувшее : Ист. альманах. СПб., 1998. № 23. С. 251–253; [Листування В. І. Вернадського з М. С. Грушевським] // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: А–Г. Київ, 2011. С. 749–763 (4 листи передруковано у: *Лавров В. В.* «У нас завязалась связь надолго...»: из переписки М. С. Грушевского с В. И. Вернадским // Харківський історіографічний збірник. 2013. Вип. 12. С. 228–247). Див. також лист М. С. Грушевського від 2 жовтня 1930 р. у: В. І. Вернадський і Україна: з листування: у 2 кн. Кн. 1 : А–І. Київ, 2018. С. 242–245.

² *Вернадский В. И.* Письма Н. Е. Вернадской: 1909–1940. Москва: Наука, 2007. С. 186 (лист від 27 березня 1914 р.). А в листі від 30 березня 1914 р. академік зазначав про це знайомство: «...у меня был целый вечер М. С. Грушевский. Мы с ним очень много и хорошо говорили, и я надеюсь, что у нас завязалась связь надолго» (Там само. С. 188).

³ Головний масив власного архіву, якому В. І. Вернадський приділяв увагу впродовж всього життя, зберігається сьогодні в Москві в Архіві Російської академії наук (АРАН, ф. 518).

⁴ Окрім згаданого листування В. І. Вернадського з М. С. Грушевським, з цього питання див., зокрема: *Білокінь С. І.* «Справа про висланого з Галичини ... професора М. Грушевського» // Архіви України. 1996. № 1–3. С. 92–98; *Пасько І. В.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у Санкт-Петербурзі) // Там само. С. 98–109; *Варлыго А. А.* «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые 1914–1916 гг. // Исторический архив. 1997. № 4. С. 175–199; Ссылка М. С. Грушевского / подгот. П. Елецкий // Минувшее: Ист. альманах. СПб., 1998. № 23. С. 207–262. *Чернов Е. А.* Петроградские ученые и ссылка М. С. Грушевского во время Первой мировой войны // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 642–645; *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита // Славянский альманах. 2008. Москва, 2009. С. 176–206; *Орел Ю. В.* Арешт і заслання М. С. Грушевського у 1914–1915 роках: позиція російських учених // Архіви України. 2016. № 5–6. С. 47–64.

⁵ В. І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 1 : А–І. Київ, 2018. С. 172–178.

⁶ *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921. Киев, 1994. Кн. 1. С. 115

№ 1

М. С. Грушевський – В. І. Вернадському

16 липня 1916 р., м. Казань

Казань, 2 Академическая
д[ом] Прокопович¹
16. VII. [1]916

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Спасибо за письмо с новостями – хотя и мало утешительными. Может быть новая смена в министерстве внутр[енних] дел даст Вам и Вашим товарищам повод для нового приступа?² В особенности важно и неотложно добиться перевода для Л.³ – я получил известие о чрезвычайно тяжелом его положении, просто опасно оставлять его там, если бы добиться перевода в Казань, или хоть в Симбирск! Да и вообще следовало бы подумать о ходатайстве относительно возвращения высланных из Галиции в связи с теперешними переменами⁴.

При случае не откажите сообщить, сделали ли Вы употребление из лекарского свидетельства⁵, которое я Вам послал, и куда Вы его направили?

Укр[аинскому] вопросу в этом смысле я, к сожалению, не могу послужить теперь. У[краинская] Жизнь, в которой я продолжаю писать, совершенно игнорируется в рус[ской] публицистике, в рус[ских] органах чрезвычайно трудно поместить что-нибудь⁶. В Речи моя статья лежит с января, Рус[ские] Ведом[ости] последнюю статью мне вернули не весьма вежливо, и больше мне туда неловко обращаться⁷. Вчера я послал вступит[ельную] статью для Сборника укр[аинской] литературы под редакцией Горького⁸ и это, вероятно, последняя статья – надолго.

К бытовой истории казачества, к области которой относится интересующий Вас вопрос⁹, я только подбирался: предварительно мне предстояло закончить политическую историю XVII в. и если бы не эта проклятая война, я, вероятно, теперь уже кончал ее.

Лишенный своей библиотеки я не могу дать никаких ближайших справок, лишь самое общее.

Знакомство с главнейшими лекарств[енными] средствами, лекарств[енными] травами и домовая аптечка были необходимой принадлежностью укр[аинского] «панского» дома XVII–XVIII в. Лекарства и лекарств[енные] сведения шли сначала, по-видимому, гл[авным] образом из Италии, позже, со 2-ой пол. XVI в. – из Германии. Укр[аинская] аристократия имела непосред[ственное] соприкосновение, помимо поездок и друг[их] случаев, с герман[ской] культурой при посредстве своих торговых караванов во Вроцлав и Данциг, – продавая там скот и другие сельскохоз[яйственные] продукты, их приказчики привозили отсюда тонны всего нужного для дому; этим путем в значит[ельной] степени получались и всякого рода лекарства. Вот то небольшое, и общее, что могу сообщить по этому вопросу – под рукой нет ничего, самого необходимого.

Преданный Вам М. Грушевский

АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Спр. 1936. Арк. 64–65зв.

№ 2

М. С. Грушевський – В. І. Вернадському

26 серпня 1916 р., м. Казань

Казань, 2 Академическая
д[ом] Прокопович
26. VIII. [1]916

Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Писал я Вам в Шишаки¹⁰ в половине июля – не знаю, получили ли? Теперь Вы, вероятно, уже приближаетесь к Петрограду. Я за это время получил от Д. Д. Гримма известие, что московский командующий разрешил мне жительство в Москве¹¹, а затем (18. VIII) объявлено мне было и официальное разрешение градоначальства. Если бы это он сделал своевременно, когда Д. Д. писал об этом, это от многих огорчений и финан[овых] потерь меня избавило бы. Но что делать, лучше поздно, чем никогда. Мы спешим ликвидировать здешнее хозяйство – которое пришлось устраивать для предстоящей зимы, и собираемся около 10. IX ехать¹². Теперь надеюсь увидеть и Вас, когда Вам случится переезжать через Москву.

Принося свою глубокую благодарность Д. Д. Гримму и всей акад[емической] группе за ее хлопоты обо мне, я в письме к нему просил все равно, если это возможно, попробовать добиться от Мин[истерства] Вн[утренних] Дел самого главного – что оно оставило в своем апрельском письме без ответа: снятия с меня гласного надзора и восстановления в правах свободного передвижения. Логика требует, чтобы, хоть Мин[истерство] само признает, что за мною никакой даже «ориентации» не оказалось, оно сняло хотя теперь все те бремена, которые на меня положило. А поднадзорное житье тяжело очень – выезд отсюда, приезд в Москву и переход из одной части на квартиру в другую – все это обставлено унижительными формальностями и всяческой неизвестностью, потому что в каждом городе, в каждой части свой режим для поднадзорных, и при том в нем происходят всяческие пертурбации в связи с новым полицмейстером, губернатором и пр[очее], и никогда не знаешь, что тебе принесет наступающий день.

Я прошу также о Ив. Н. Лиз[ановском]. Вы уже сделали шаги по этому делу. Теперь необходимо приложить все усилия к тому, чтобы вырвать его теперь же из Сибири, до тамошней зимы. Самое лучшее, если бы удалось вернуть его в Казань, куда разрешено переехать многим из высланных, если нельзя – то пусть бы Симбирск.

Очень, очень прошу об этом Вас и Ваших товарищей по группе!

Были ли Вы в Киеве, говорили ли? Можно ли что-нибудь сделать вообще по тому вопросу.

В послед[нем] номере Р[усских] Ведом[остей] известие об отклонении попечителем киев[ского] уч[ебного] окр[уга] ходатайства о частной укра[инской] гимназии в Лубнах¹³.

Не благоприятный ли повод – поднять его у министра нар[одного] просв[ещения]. и в случае, если и он затруднится – дальше, в Думе, Г[осударственном] Совете и п[рочее], п[рочее].

Крепко жму Вашу руку. Преданный Вам *М. Грушевский*
Московский адрес сообщу, как только устроюсь, но можно писать и на
Казань, я выезжая, дам указания для пересылки.

АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Спр. 1936. Арк. 66–67зв.

№ 3

М. С. Грушевський – В. І. Вернадському

[Не пізніше 9 серпня 1917 р., м. Київ]¹⁴

Я рад, что Вы получили брошюры, многоуважаемый Владимир Иванович. Я не был уверен, что их выслал, хотя имел твердое намерение¹⁵. Время такое, что ничего не упомнишь.

Вам преданный *М. Грушевский*

АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Спр. 1936. Арк. 84–84зв. Поштова листівка.

№ 4

Ф. К. Вовк – В. І. Вернадському

22 жовтня 1915 р., [м. Петроград]¹⁶

22 окт[ября] 1915.

Глубокоуважаемый Владимир Иванович, посылаю Вам письмо en question¹⁷, но так как оно написано невозможным почерком, то я попросил потребную часть его все-таки переписать. В первой фразе говорится о разговоре киевского доктора Иванова¹⁸ с б[ывшим] директором департамента полиции графом Брюн де (фамилию не припомню)¹⁹, ставленником Н. Маклакова²⁰, который²¹ объявил, что о полном освобождении Г[рушевско]го из ссылки не может быть и речи. Лицо, которому адресовано письмо, полагает, что для Г[рушевско]го важнее всего освобождение от надзора, что же касается недопущения пребывания в Киеве, то с этим он, вероятно, примирится. Мария Сильвестровна, о которой говорится в конце письма – жена Г[рушевск]ого. Письмо по миновании надобности просьба возвратить²², так как оно заключает деловые поручения.

До свидания на будущей неделе. Ваш *Ф. Волков*²³

АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Спр. 1936. Арк. 181.

¹ Якихось відомостей про господарів будинку, який став останнім пристанищем родини Грушевських у Казані, знайти, на жаль, не вдалося. Втім зазначимо, що видавці листів М. С. Грушевського до О. М. Горького неточно – як «а» – прочитали в оригіналі останню літеру прізвища – Прокоповичь. Зауважимо також, що дослідники чомусь називають лише 2 казанські адре-

си М. С. Грушевського: мебльовані номери в готелі «Франція» в центрі міста (вул. Воскресенська, 33), а потім у Суконній слободі – на вул. Великій (рос. Большой) у «буд. Леонтєва» (буд. 29, кв. 7. Цікаво, що в жовтні 1916 р. М. С. Грушевський писав вже з Москви до критика, літературознавця Михайла Михайловича Мочульського (1875–1940) у Казань на ту саму адресу: 2-а Академічна вул., буд. Прокопович. М. М. Мочульський також був висланий наприкінці 1914 р., жив у Симбірську, Буїнську (Татарстан, РФ), а у вересні 1916 р. перебрався до Казані (див.: Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського, 1901–1933. Львів, 2004. С. 13, 78, 80, 82).

² Причетними до «справи Грушевського» були, крім В. І. Вернадського, його колеги у Державній Раді, члени «академічної групи» (обрані від Академії наук та університетів): Д. Д. Грімм (1864–1941), М. М. Ковалевський (1851–1916), І. Х. Озеров (1869–1942), О. В. Васильєв (1853–1929), С. Ф. Ольденбург (1863–1934), О. О. Шахматов (1864–1920).

³ М. С. Грушевський в листах до В. І. Вернадського наполегливо прохав поклопотатися про свого учня Івана Миколайовича Лизанівського (1892–1934). І. М. Лизанівський закінчив історико-філологічний факультет Львівського університету (1914), а в 1910–1912 рр. був особистим секретарем І. Я. Франка. В 1912 р. переїхав до Наддніпрянської України, член УПСР. 1915 р. депортований до Сибіру. В 1917 р. став членом УЦР. Один із керівників Галицько-Волинського куреня січових стрільців. Входив до Комітету охорони республіки. Керівник управління преси й інформації, державний секретар в уряді УНР (1919). Залишився в УРСР. В 1921 р. був засуджений у справі УПСР. Невдовзі амністований. Працював у видавництві «Книгоспілка» і був редактором творів І. Я. Франка. Через 10 років знову засуджений і невдовзі розстріляний.

⁴ М. С. Грушевський просив про активізацію зусиль «академічної групи» у Державній Раді задля поліпшення долі галицьких засланців у зв'язку зі зміною керівника МВС Росії: 7 липня 1916 р. О. М. Хвостов (1857–1922) замінив Б. В. Штюрмера (1848–1917). В архіві В. І. Вернадського збереглася чернетка листа до директора Департаменту поліції О. Т. Васильєва (не датована, очевидно, початок 1917 р.), де академік нагадує, що майже рік тому звертався до колишнього голови МВС Б. В. Штюрмера з проханням перевести І. М. Лизанівського в південніший регіон. Звертався влітку 1916 р. до Департаменту поліції, а тепер, довідавшись про переведення І. М. Лизанівського до Парабелі (с. Парабель в РФ), знову звернувся з проханням перевести його хоча б до Симбірська, якщо неможливо до Малоросії // АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 103–103зв).

⁵ Йдеться про медичну довідку про стан здоров'я М. С. Грушевського, видану 16 травня 1916 р. заслуженим професором Казанського університету Олексієм Миколайовичем Казим-Беком (1859–1919). Див.: лист М. С. Грушевського у: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: А–Г. Київ, 2011. С. 758–759, а також: *Мельниченко В. Ю.* Пошуки документів про перебування Грушевського у Поволжі 1915–1916 рр. // *Вербиченька: Українці Татарстану...* / упоряд. Л. Найдено. Львів, 2007. С. 136.

⁶ У московському часописі «Украинская жизнь» М. С. Грушевський навіть опублікував статтю з цього питання: *Грушевский М. С.* Украинство и российская пресса // *Украинская жизнь.* 1916. № 9. С. 7–15.

⁷ Петроградська кадетська газета «Речь» опублікувала в червні 1916 р. статтю Михайла Сергійовича: *Грушевский М.* Несколько слов об украинстве // *Речь*. 1916. 22 (9) июня. № 156. (Листи Грушевського до редакції газети «Речь» за 17 жовтня 1915 р. 15 вересня 1916 р. див. у: Російський державний архів літератури і мистецтва (рос. РГАЛИ). Ф. 1666. Оп. 1. Од. зб. 281). У московських «Русских ведомостях» 1916 р. вийшло 4 статті: «Камень преткновения», «Камень краеугольный», «О большом и малом национализме» та «Еще о большом и малом национализме».

⁸ Йдеться про двотомний «Сборник украинской литературы», який готувався у 1916 р. у видавництві «Парус» у серії збірників національних літератур за редакцією О. М. Горького та В. Я. Брюсова. У 1916–1917 рр. вийшли збірники вірменської, латиської та фінської літератур. Однак український збірник, до якого О. М. Горький запропонував М. С. Грушевському написати статтю з історії українського питання у Росії, не було видано. У травні-червні 1916 р. історик написав статтю «Огляд українського питання з історичного становища» і надіслав її, втім доля її не відома. Див.: *Островская С. Д.* М. Горький и М. С. Грушевский в издательстве «Парус» // Максим Горький и XX век. Горьковские чтения. 1997 г. Материалы междунар. конференции. Н. Новгород, 1998. С. 377–384; *Грушевський М. С.* Спомини // Київ. 1989. № 8. С. 117, 181; *Грушевський М. С.* Твори : у 50 т. Т. 9. Львів, 2009. С. VIII.

⁹ Ймовірно, В. І. Вернадський просив М. С. Грушевського допомогти у дослідженні історії використання й культивування в Україні лікарських рослин у зв'язку із напрямом у діяльності Постійної комісії з вивчення природних виробничих сил (рос. КЕПС) щодо збирання відомостей про лікарські рослини, вивчення корисних дикорослих рослин тощо.

¹⁰ В. І. Вернадський влітку кілька тижнів відпочивав на своїй дачі «Бутова Кобила» в с. Шишаки.

¹¹ Цього листа не знайдено. Втім відомо, що 11 серпня 1916 р. канцелярія московського градоначальника інформувала казанського поліцмейстера (лист отримано 15 серпня) про те, що командував військ Московського військового округу Й. І. Мрозовський, за яким у часи війни було останнє слово, дозволив М. С. Грушевському «приїхати на жительство до Москвы». Про це Михайла Сергійовича було офіційно повідомлено 18 серпня (*Мельниченко В. Ю.* Михайло Грушевський у Москві: авторська енциклопедія – хроноскоп. Київ: Либідь, 2016. С. 100).

Серед неатрибутованих листів до В. І. Вернадського у згаданій вище справі є декілька з характерним вигадливим підписом із розчерком, а в одному з них – важлива згадка про М. С. Грушевського. На жаль, нам не вдалося напевно визначити автора листа. Втім за змістом, згадками подій і навіть почерком (з наявними в архіві листами ймовірної особи не збігається лише підпис – хоча є приклади різних підписів однієї людини) видається, що ним був Давид Давидович Грім (1864–1941). Саме він, професор-правник Петербурзького університету, був від 1907 р. членом Державної Ради (академічна група), а у 1915–1916 рр. був серед тих, хто допомагав вирішити долю українського історика.

Наведемо цього листа вповні: «Петроград, 23/IV/16. Дорогой Владимир Иванович. Вернувшись из Финляндии, где я провел 2 недели, я застал Ваше письмо по поводу Грушевского. Спешу сообщить Вам, что я написал о нем

вторично Штюрмеру и при этом заявил, что я безусловно ручаюсь за то, что он в Москве будет заниматься исключительно научной работой. Ответа на это письмо я пока что не получил. Если узнаю, что-нибудь, то напишу Вам. Примите сердечный мой привет, Ваш [Д. Гримм?]]» (АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Спр. 1936. Арк. 202). Відомо, що саме Д. Д. Грімм за дорученням «академічної групи» Держради звертався до міністра внутрішніх справ О. М. Хвостова, потім до його наступника Б. В. Штюрмера, а пізніше, 2 червня 1916 р., до командувача військ Московського військового округу із проханням про дозвіл «колишньому професору Львівського університету Михайлу Сергійовичу Грушевському проживання в Москві» (*Мельниченко В. Ю.* Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті : монографія. Москва: ОЛІМА-ПРЕСС, 2006. С. 407–409).

¹² 31 серпня М. С. Грушевський отримав свідоцтво на прямування до Москви. Він приїхав туди 11 вересня 1916 р. (*Мельниченко В. Ю.* Михайло Грушевський у Москві: авторська енциклопедія – хроноскоп. Київ: Либідь, 2016. С. 100, 104).

¹³ Йдеться, очевидно, про порушене землевласником і депутатом І Державної думи Володимиром Михайловичем Шеметом (1873–1933) клопотання про відкриття в Лубнах української приватної гімназії. Після відмови попечителя він оскаржив це рішення перед міністром освіти П. М. Ігнат'євим, який підтвердив законність намірів В. М. Шемета («Українське питання» в Російській імперії (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.): у 3 ч. Ч. 2. Київ, 1999. С. 191).

¹⁴ Датується за поштовим штемпелем – «Шишаки. Полт. 9.8.17». В адресі на листівці закреслено «В с. Шишаки Миргородского у. Полтавской губ.»; іншою рукою дописано «Д. Петроград, Академия наук». М. С. Грушевський повернувся з Москви до Києва у ніч на 13(26) березня 1917 р.

¹⁵ Незрозуміло, про які саме видання йдеться. Втім, у липні 1917 р. В. І. Вернадський прохав М. С. Грушевського надіслати йому його «издания по украинскому вопросу (особ[енно] о Центральной раде и Переяславском договоре» (Владимир Иванович Вернадский. Переписка с украинскими учеными. Кн. 1: А–Г. Киев, 2011. С. 750). Йшлося про: *Грушевський М. С.* 1) Українська Центральна Рада й її Універсал [Перший]. Київ, 1917; 2) Переяславська умова України з Москвою 1654 року: статті й тексти. Київ : [б. в.], 1917. 63 с.

¹⁶ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁷ Тут, ймовірно, – з питання, у справі (*фр.*) Зазначимо, що про клопоти Ф. К. Вовка у справі залучення академічних кіл у Петербурзі задля визволення М. С. Грушевського з заслання писав і Є. Х. Чикаленко (див.: *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2004. С. 350).

¹⁸ Іванов Сергій Олексійович (1856–1930) закінчив Медико-хірургічну академію, професор Харківського ветеринарного інституту, Київського політехнічного інституту, депутат ІV Державної Думи від м. Києва, член кадетської партії, в 1916 і 1917 рр. обирався в ЦК партії. Після 1918 р. жив у Києві, викладав у вузах.

¹⁹ Директор Департаменту поліції Валентин Анатолійович Брюн де Сент-Іпполіт (1871–1918) на запит С. О. Іванова відповідав 25 серпня 1915 р.: «Вследствие принимаемого Вами участия в судьбе <...> Грушевского, имею честь уведомить Вас, что г. управляющий Министерством внутренних дел не

признав можливим разрешити названому лицу перейти под надзор полиции в г. Москву» (Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1: А–Г. Київ, 2011. С. 771).

²⁰ Йдеться про Миколу Олексійовича Маклакова (1871–1918), міністра внутрішніх справ у 1913–1915 рр., члена Державної Ради. До високої посади у Петербурзі був управляючим Полтавської Казенної палати, а також Чернігівським губернатором.

²¹ Тут і далі у листі слова «который» и «как» написані скорочено під титлом.

²² Стає зрозуміло, про який лист писав, повертаючи його, В. І. Вернадський до Ф. К. Вовка 31.X.1915 р. (див.: В. І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 1: А–І. Київ, 2018. С. 173). В. І. Вернадський повідомляв, що після перемовин з акад. О. О. Шахматовим не сподівається на можливості АН, але «полагал бы правильным предпринять шаги в Гос[ударственного] Сов[ета] группе» (с. 173).

Лист, очевидно, був написаний до когось з української громади у Петербурзі. На жаль, важко точно визначити його адресата, можна лише припустити, що ним могли бути О. Г. Лотоцький, П. Я. Стебницький, М. А. Славинський або хтось інший. В. І. Вернадський, очевидно, повернув оригінал листа, копія-виписка ж залишилася разом із листом Ф. К. Вовка.

Подамо цей додаток повністю: «Виписка их письма проф. Грушевского от 3 октября 1915 г. ...»

Про негативну відповідь депутата мав я ... звістку з Києва. Дивно, що ніхто не згадав про мене в медовий місяць відносин правительства до думців, а розмахнутись в такий невідповідний момент загострення, і ще і в безхазяйний час! Тепер читаю, що за настанням Хвостова «літературні приятелі» Бурцева удалися до нього і дістали досить корисну відповідь. Не знаю, чи прийшла подібна гадка і не літературним. Певно, що я особисто можу кінець спуститися на дно і махнути рукою на всякі «поліпшення моєї участі». Але з принципіального становища було б важко вияснити правительству, ліквідувати мою справу і признати безпідставність переслідування. Сього і мені хотілося.

В Казані нам живеться доволі погано, так що частенько приходиться жалувати за Сімб[ірськом]. Город маленький, некультурний, брудний і сильно нездоровий, дотого переповнений тепер всякими «беженцями», так що не можна було знайти ніде квартири і прийшлося зайняти комнати від хазяйки, з правом користування з кухні, на бруднім передмістю. Режим поліц[ейський] не гірший від Сімб[ірська], але прикра була – і тут, і там – повна беззахистність від кожного капризу «чина», і ся потреба тут на новім місці «устанавливати відносини» до всяких інстанцій, щоб в кінці, по всяких неприємностях і досвідах, вимежувати ту тісну сферу, в котрій мені в моім «сильному» чи піднадзорному становищі можна порушувати ся, не наражуючись на неприємности. Тому мені так страшно не хотілося і переїздити сюди. Поданне моє про дозвіл користуватися книгами з універс[итетської] бібліотеки ректор (від котрого ся виключно залежить) направив до попечителя. Не достає, щоб той відмовив, або направив до міністра – от і були б прелести «університет[ського] города».

Марія Сильв[естрівна] дякує за привіт. Вона тяжко переносить се казанське вигнання, бруд і некультурність, неустанну війну з клопами, котра,

здається, являється невідмінним складником казанського життя. Боїмось, що казанський клімат (малярничний) не буде добрий для неї, і се нас смутить...» // АРАН. Ф. 518. Оп. 3. Спр. 1936. Арк. 180–180зв).

²³ Цей скорочений підпис можна прочитати і як: *Ф. Вовк*. Утім зазначимо, що саме в листах і текстах українською вчений вживав ім'я Хведір Вовк та підписувався: *Хв. Вовк. Див.*, наприклад: Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка // Листування Михайла Грушевського. Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 2001. Т. 2. С. 93–221. Листи російською підписував, як правило, *Ф. Волков. Див.*, наприклад, недатований лист Ф. К. Вовка до М. Ф. Сумцова з Парижа // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 2052. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 1–2 зв.

There are published letters from prominent figures of Ukrainian science, Mykhailo Hrushevsky and Fedir Vovk to Volodymyr Vernadsky, which are stored in the Archives of the Russian Academy of Sciences (Moscow), but have not yet been attributed. The correspondence highlights the nuances of communication concerning the matter of improving the fate of M. S. Hrushevsky exiled to Symbirsk, then Kazan, as well as that of others deported from Galicia.

Key words: Mykhailo Hrushevsky; Fedir Vovk; Volodymyr Vernadsky; Symbirsk; Kazan; the exile; the Ukrainian question in Russia.